

Van J Dirks

DE TERPEN VAN FRIESLAND

EN DE

EERST BEWOONDE PLAATSEN (Città)

van Friesland.

TWEE VERHANDELINGEN

VAN

LUIGI PIGORINI.

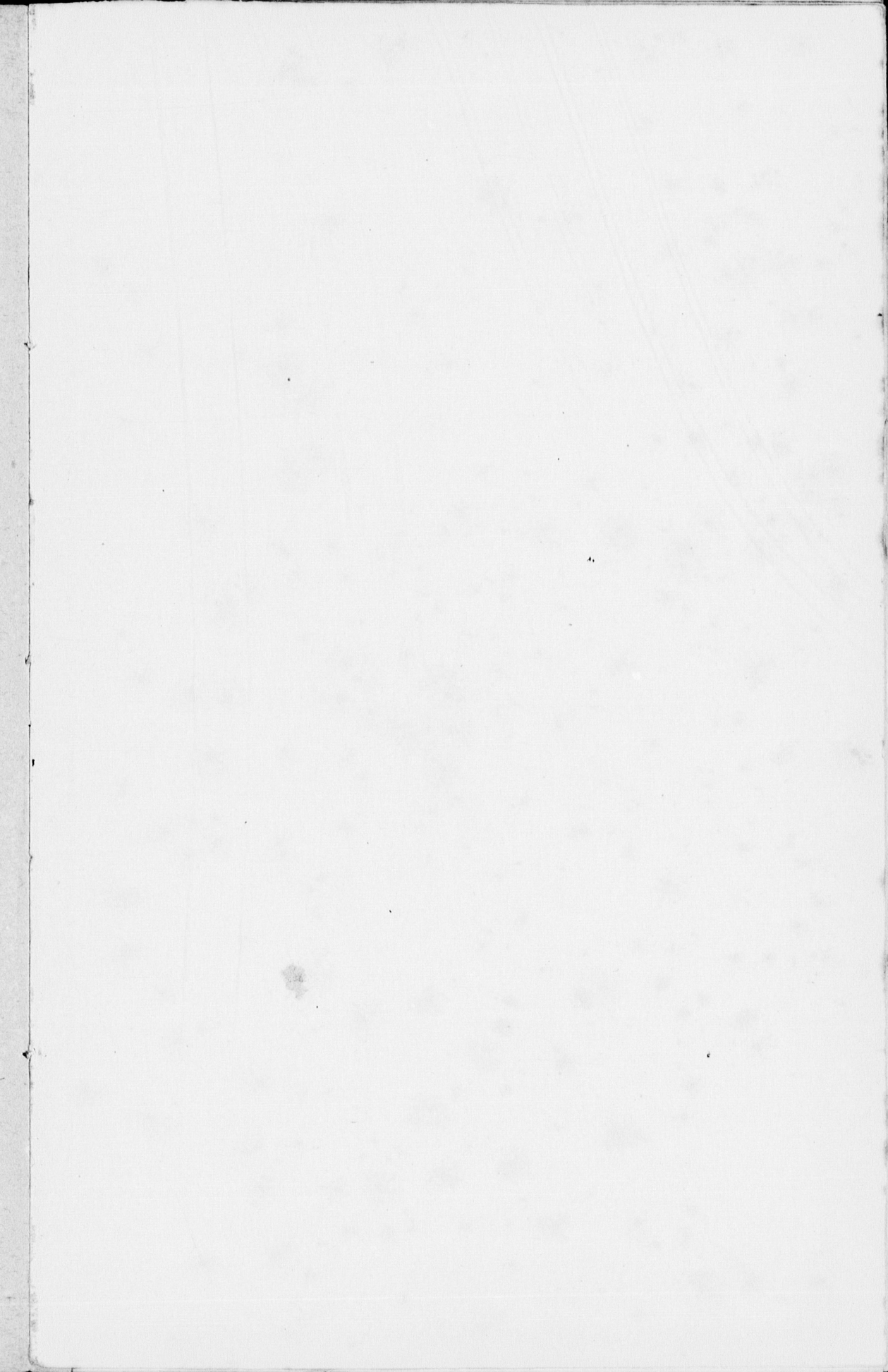
Uit het Italiaansch vertaald en met een naschrift
vermeerderd

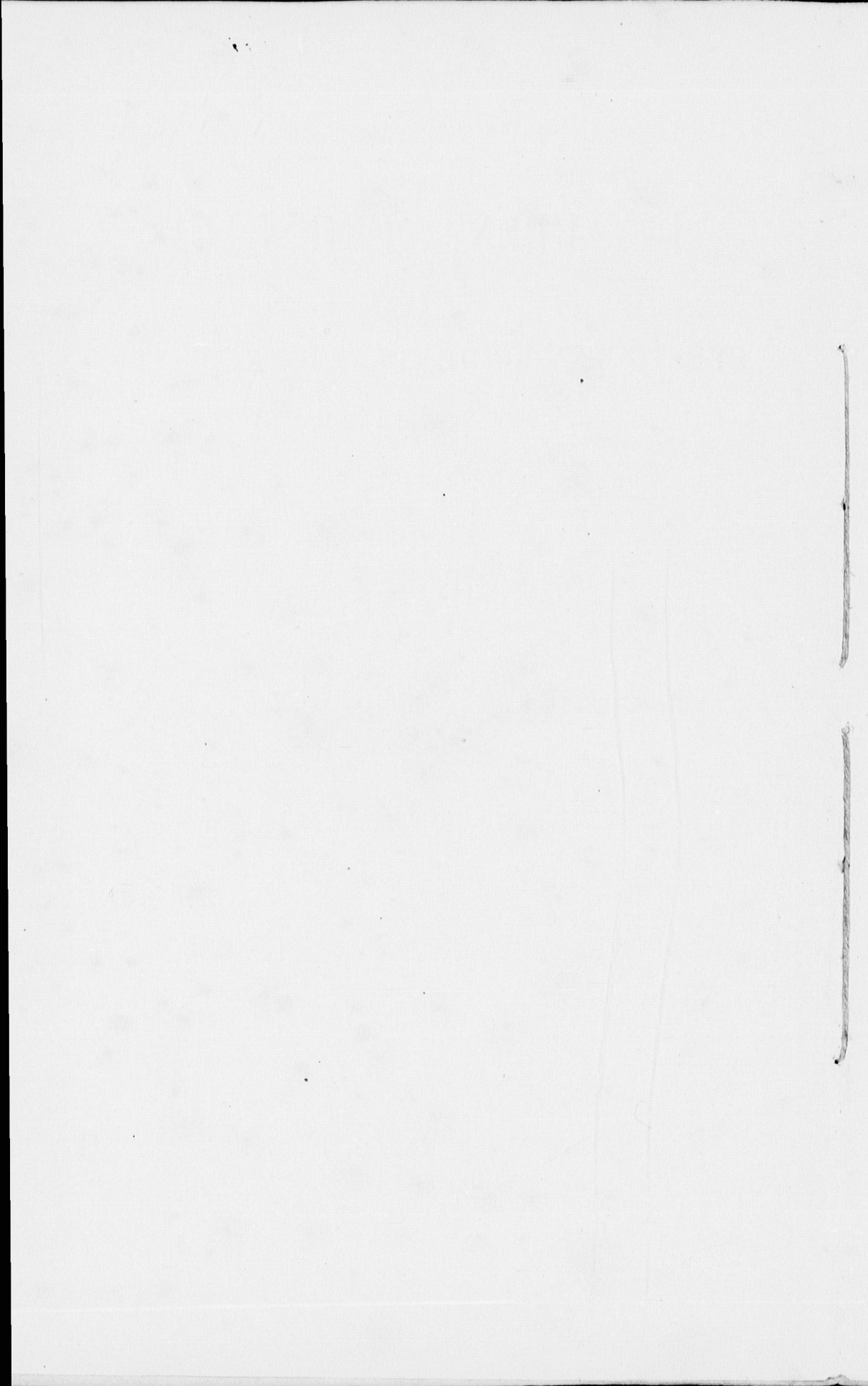
DOOR

Mr. J. DIRKS.

TE LEEUWARDEN,
BIJ Wed. J. R. MIEDEMA & Co.,
1883.

U. oct.
494

21. 8. 494

Oct 1883 N. 4.

DE TERPEN VAN FRIESLAND

EN DE

EERST BEWOONDE PLAATSEN (Città)

van Friesland.

TWEE VERHANDELINGEN

VAN

LUIGI PIGORINI.

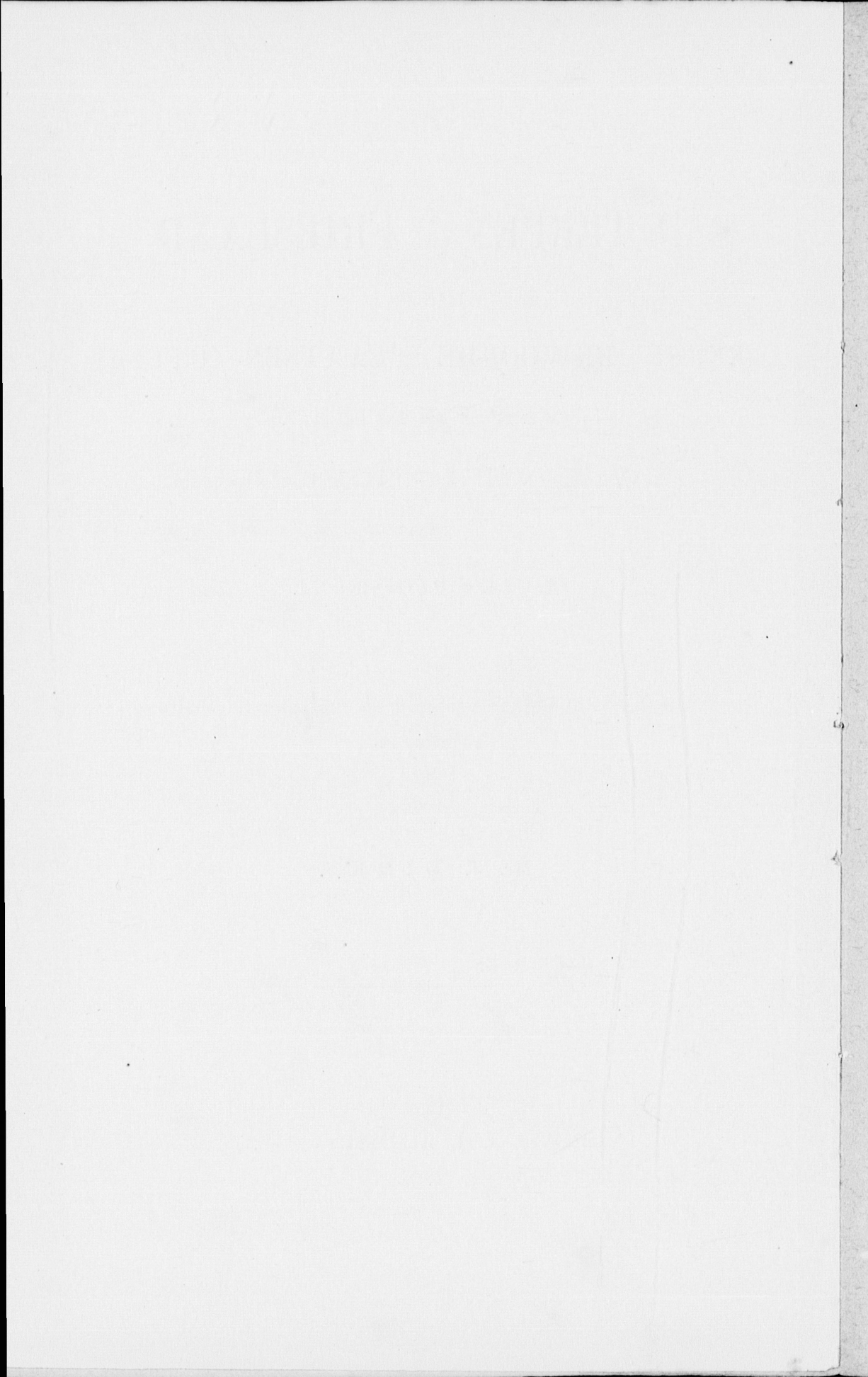
Uit het Italiaansch vertaald en met een naschrift
vermeenderd

DOOR

Mr. J. DIRKS.

TE LEEUWARDEN,
BIJ Wed. J. R. MIEDEMA & Co.,
1883.

I.
LUIGI PIGORINI,
DE TERPEN VAN FRIESLAND.

Les terpen „sont des terremares historiques.”
DIRKS (1871).

Het doel van ons tijdschrift (1) is te verzamelen en te verklaren, of op te helderen, alles wat de Italiaansche oudheidkunde betreft. Evenwel behoeven wij niet de vreemde oudheidkundige vragen over het hoofd te zien, zoo dikwijls zij ons betrekkingen kunnen ontsluijeren van gebruiken en gewoonten tusschen de oudste, het meest van ons in tijd verwijderde Italiaansche volken, en die van andere streken van Europa. Vandaar dat ik eveneens als ik in 1876, in dit *Bulletino* (2) gewaagde van de *Hongaarsche terremares*, om de overeenkomst die zij hebben met die van *Emilia*, zoo zal ik nu, om dezelfde reden, hier eene aanteekening over de *terpen van Friesland* inlassen.

(1) *Bulletino di Paletnologia Italiana*.

(2) *Ann. II. p. 230-241.*

Terpen is het meervoud van *terp*, en staat gelijk met *monticello*, (hoogte) in het Italiaansch.

De oude Friezen gebruikten zulk een woord in dezelfde beteekenis als het Hollandsche *dorp* (*villagio*), en tevens duiden zij met den naam van *terpen* de overblijfselen aan van de oude woonplaatsen van Friesland, bijeengehoopt in den vorm van heuvels, uitgestrekt genoeg om ook geheele dorpen te kunnen dragen.

Ik heb deze taalkundige kennis opgedaan in een geleerd werk *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op KAREL DEN GROOTE*, dat te Leiden door den cavaliere W. PLEYTE wordt uitgegeven, en met vele kaarten en platen versierd is. Van deze belangrijke verhandeling over de oudheden der Nederlanden is de voortreffelijke PLEYTE eveneens de Fransche vertaling begonnen en vermits ik door zijne uitstekende beleefdheid de eerste gedrukte vellen (ofschoon nog niet uitgegeven), daarvan verkreeg, schrijf ik er de volgende woorden uit over. Deze zullen aanwijzen wanneer voor het eerst het woord *terpen* voorkomt en wat men van den beginne af daarmede bedoelde. »OOCK VAN SCHARL, ZOO schrijft PLEYTE, blz. 21, (Ned. en Fransche tekst)» verhaalt, dat een der eerste koningen ADGILLUS, omstreeks het einde der zesde eeuw na een hoogen watervloed, die vier jaren vóór zijne regeering had plaats gehad, vele hoogten heeft laten maken, die men *terpen* destijds noemde, »omme in tijt van noot die beesten, ende oock menschen daarop te bergen.»

Van aarden kunstheuvels in Friesland bestemd om hutten te dragen, worden overigens veel vroegere berigten aange troffen, opgeteekend door Plinius (1).

(1) *Hist. nat.* XVI, 1. — *Pleyte* t. a. p. blz. 17 *Ned.* blz. 9 (8) op

Deze van de *Cauci* sprekende zegt (volgens PLEYTE blz. 21): »Wij hebben in het noorden de Chaucaen gezien, die *minores* en *majores* genoemd worden. Over een uitgestrekt stroomgebied wordt de oceaan twee malen, bij tusschenpoozen, iederen dag en nacht, in beweging gebracht en stroomt onmetelijk ver af, eene aanhoudende verwisseling der natuur vertoonende zoodat men twijfelt of de streek land of zee is. *Hier woont het ongelukkige volk op hooge heuvels of hooopen, met de handen tegen de woede der hooge branding vervaardigd in daarop geplaatste hutten.* (1) Zij gelijken aan schepelingen, als alles rondom hen met water bedekt is, of aan schipbreukelingen, wanneer het water valt en zij op de met de zee wegvliedende visschen, rondom hunnê stulpen, jacht maken. Zij hebben geen vee en voeden zich niet met melk zooals hunne naburen; zelfs is het hun niet vergund wilde dieren te bekampen, daar zij ver verwijderd wonen van eenig kreupelbosch. [ARENDS vertaalt: (2) »Niet eens de jacht verschaft hun onderhoud, want nergens wordt bosch gevonden» en vervolgt aldus: »Uit zeewier en biezen vlechten zij garen of touwwerk tot netten, waarmede zij de visschen pogen te vangen. Het met de handen opgezameld slijk droogen zij meer in den wind dan wel in de zon. Deze aarde gebruiken zij om hunne spijsen te koken, en hunne door den guren noordewind verstijfde leden te ver-

het gezag van *Tacitus* (*Germ.* 35) verzekert, dat het gebied door de Chaucaen bezet, met het tegenwoordige Oost-Friesland overeenkomt.

(1) [Wij volgden *Pleyte*, die echter de woorden *casus ita impositis* vertaalde „zoo zijn de zaken gesteld.” Doch dan had het *casibus* moeten zijn. Zou men voor *ita* niet moeten lezen *ibi*? Vgl. Arends I, blz. 172—173.]

(2) [ARENDS, *Gesch. der Noordzee-kusten*. Gron. 1835, blz. I, 173, en onze *Gesch. van den Koophandel der Friezen*. Utrecht 1846. blz. 25.]

warmen. Regenwater, dat zij bij hunne hutten in groeven of kuilen opvangen, maakt hun eenigste drank uit." Zoo verre Plinius. (1)

Deze terpen moet men niet vereenzelvigen met de *grafterpen* (*tumuli*), zoowel om hetgeen zij bevatten als om de natuur, den aard van de plaats waar zij zich bevinden. Deze zijn begraafplaatsen en worden op natuurlijke hoogten gevonden, terwijl gene of de eersten (*stazioni*), verblijfplaatsen zijn, verspreid over de vlakten, polders geheeten, beneden het peil der rivieren, oudtijds onderhevig aan overstromingen en slechts daardoor geheel en al droog gebleven nadat de Hollanders eerst de beroemde dijken hadden opgeworpen, de lage landen drooggemaakt, en zooals PLEYTE zegt de » *Waterstaatswetenschap* of het bestuur der wateren hadden uitgevonden." (2)

Geen wonder dat ten tijde van Plinius, en langen tijd daarna, de bewoners der *terpen* zich op vaste tijden door den hoogen vloed omringt bevonden. (3)

(1) REICHELT *Intorno vetusti tumuli olandese* in de Rivista *Il Politico*, Vol. XX, 1864 p. 356 en volgende.

(2) Het onderscheid tusschen *terpen* en *grafterpen* is door PLEYTE niet gemaakt. Desalniettemin spreekt hij van heuvels, waaruit menschen-skeletten te voorschijn kwamen, hetgeen ons doet gelooven dat hij ze voor eenzelvig houdt met die welke integendeel slechts afval van bewaring bevatten. De onderscheiding van REICHELT schijnt mij overigens juist te zijn omdat het niet aannemelijk is dat de oude Friezen hunne dooden op dezelfde plaats begroeven waarop zij woonden. Indien dus inderdaad menschelijke skeletten in echte terpen gevonden worden, kunnen zij, na het verlaten van het *stazione*, of het terp als verblijfplaats daarin nedergelegd zijn. Men kan er zich bij eenige *terremares* in Emilia van vergewissen.

(3) Friesland begon eerst bij het begin van het tegenwoordig geologisch tijdperk te bestaan en is gevormd zooals PLEYTE (blz. 3) zegt uit zeelei en rivierslib. Vele namen van plaatsen, eindigende in *geest*, *gast* of *gaust* bewijzen dat nog laat verschillende punten van het land

De schrijvers die in de vervlogen eeuwen meer of min uitvoerig over de *terpen* spraken, met inbegrip van *Plinius*, spoorden den inwendigen bouw daarvan niet na, omdat zij ze voor eenvoudige aardhoogten hielden. De eer komt aan de nieuwe wetenschap (*de analyse*) toe van het ophelderen van de levenswijze der volken, tot welke deze terpen betrekking hebben. Als men overigens het werk van PLEYTE, (dat zamenvat wat over het onderwerp te zeggen valt) doorloopt, het aangehaalde artikel van REICHELT leest en rekening houdt met hetgeen de cavaliere DIRKS op het prehistorisch congres te *Bologna* mededeelde, (1) en dat wat dezelfde PLEYTE de beleefdheid had schriftelijk ter mijner kennis te brengen, schijnt dit alles mij toe veel licht over de zaak verspreid te hebben. Wij weten althans nu, dat de terpen beenderen van dieren en oude overblijfsels van menschelijke industrie bevatten, zamengebracht of opgehoopt door toedoen van de huisgezinnen, die vaste verblijven hadden op de plaats waar de heuvels zich bevinden.

»La formation des terpen,» zoo schreef mij PLEYTE, »est

rondom met water omringd waren, vermits deze woorden aanduiden (volgens PLEYTE blz. 3—4.) een hoogen zandigen grond als eilanden liggende tusschen de veenen en de zeelei in de noordelijke gewesten. De naam van *Leeuwarden*, in het midden van Friesland, wijst op zulk een stand van zaken, door den uitgang *ward* oudtijds of vroeger *wrd*, *wrt*, *wert*, *werd*, een woord overeenkomende met *insula* in de stukken uit de middeleeuwen en het beteekent (volgens PLEYTE blz. 20), een stuk betrekkelijk hoog en droog gelegen land, met sloten omgeven of door eene rivier begrensd. Overigens vinden wij reeds bij *PLINIUS* gewag gemaakt van de *insulae Frisionum*, de eilanden der Friezen, en de benaming houdt nog zoo lang stand, dat men er nog eenig gewag van vindt gemaakt in kronijken, uit de tijden van *KAREL MARTEL*.

(1) *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique. Compte-Rendu de la cinquième session à Bologne (Italië). (1871) p. 212—213.*

selon tous qui ont écrit sur ce sujet, *artificielle. Les mains d'hommes les ont élevés et haussés de temps en temps.*" De hoogleeraar GABRIEL ROZA schetste in 1864, (1) (overigens daargelaten dat hij dwaalde in het interpreteren van de *terremares*) er toe over om eene overeenkomst (*analogie*) tusschen deze en de terpen aan te nemen. Evenwel sedert dien tijd kwam, (zoover wij weten), geen uitgebreid verslag over de terpen uit, of kende men eenige bijzonderheden, iets eigenaardigs van de *terremares*, niettegenstaande de veronderstelling zeer gegrond was.

De terpen in Friesland, afgezien van de vraag over den ouderdom, zijn wezenlijk hetzelfde als onze *terremares*; ze zijn, zooals DIRKS, zeer goed, in het prehistorisch congres te Bologna (1871) zeide: »*des terremares historiques.*»

In den afgeloopen zomer (1881) lustte het mij om Holland te doorreizen. Nauwelijks bevond ik mij in dat hoffelijk (*gentile*) land, of ik voelde eene levendige begeerte om de terpen te zien, om mij te verzekeren welke er de wetenschappelijke belangrijkheid van was, en welke overeenkomst (*analogie*) zij met de *terremares* van *Emilia* toonden te hebben. Het was mij niet moeilijk om mijn doel te bereiken, dank zij de hulp van den heer J. DIRKS van Lecuwarden die mij met beleefdheid overlaadde en mij een belangstellende en deskundige gids was voor den uitstap, en een geloofwaardig getuige voor mijne opmerkingen. Het terp mij door DIRKS als het geschikste voor de nasporingen aangewezen, was dat van *Aalsum*, en ik was er zeer blijde over dat er reeds destijds opene, breede uitgravingen gedaan waren en dat men daarmee voortging op het oogenblik van ons bezoek.

(1) *Il Politecnico*. Vol. XX pag. 356.

Het aangeduide terp bevindt zich niet ver van Dokkum, ten N.O. daarvan, ligt noordwaarts omstreeks anderhalf uur van de zee en wordt beperkt aan zijnen voet door de *Pae-sens* die uit het zuiden komt en koers zet naar het noorden. Men ziet het terp bijna zoodra men Dokkum heeft verlaten door zijne hoogte en uitgebreidheid en omdat daarop zich de parochiekerk verheft van de plaats waaraan het zijnen naam ontleent. De omvang van het bergje, de bijzonderheid dat het eene kerk draagt, en die dat het ligt aan eenen natuurlijken waterafloop, deed bij mij reeds in de verte hetzelfde beeld van overeenkomst met dat der *terremares* in Emilia oprijzen.

De terpen worden sedert meer dan 20 jaren afgegraven, om met de stoffen (materialen) waaruit zij bestaan, de weilanden te bemesten evenals zulks met onze *terremares* geschied. Zij worden zoo gretig gezocht en afgegraven door de Hollandsche landbouwers, dat in korten tijd, terpen, ja daaronder zelfs de grootste, geheel verdwijnen. PLEYTE b.v. spreekt (blz. 23) van die van *Hijum* en van *Dronrijp*, die door hem in den zomer van 1876 gezien, niet meer in den daarop volgende Januari bestonden. Hetgeen een heuvel was geweest was nu »bouwland.» Een gelijk lot is aan het terp van Aalsum beschoren, en binnen kort zal er nauwelijks zooveel van overblijven als noodig is om tot voet voor de kerk te dienen. Eene breede groeve, niet minder dan zes ellen diep en vrij uitgestrekt vernielde het terp gedeeltelijk in het vorige jaar aan de N.W. zijde, en nu vernielden het de uitgravingen ten zuiden.

Men moet zich hier evenals elders in gelijke gevallen in Friesland bedienen van schuiten om her- en derwaarts de afgegraven aarde naar de weilanden over te brengen. Daar toe graaft men een kanaal dat zich tot in het terp verlengt

naarmate dat de afgravingen vorderen, en dat verbonden is met de vaart het naast bij den heuvel. (1) Hierdoor verkreeg men in Aalsum een kloof, die den bezoeker aanwees waar het terp begon, en hoe de formatie en natuur er van zoowel aan den voet er van als binnen in was.

Het terp van Aalsum heeft eene uitgestrektheid van omstreeks zes bunders (*ettari*), en zijne grootste hoogte boven het maaiveld is omstreeks vijf meter, welke afmetingen, zooals ieder zien kan, iets meer of minder die zijn van de voornaamste *terremares* van Emilia. (2) Maar waarin de overeenkomst met deze volledig en verwonderlijk klaarlijk is, zal ik nu in de bijzonderheden van beiden aantoonen.

Behalven den uitersten rand waar de doorsnijding begint en die men als afgegraven aarde aanzag, was het eerste wat mij trof aan den voet van den heuvel, een niet dikke maar eenige meters lange hoop van schelpen van eetbare zee-molusceen, van overblijfsen van visschen, van plantaardige

(1) Hetzelfde gebeurde bij het terp van Hijum zooals PLEYTE (blz. 23) zegt, waarvan hij bovendien het bewijs levert in de plaat no. I van zijn werk, voorstellende een gezicht op de vergraving van dit terp.

(2) Te oordeelen naar de woorden van PLEYTE blz. 23 zou iemand kunnen gelooven dat niet alle terpen dezelfde of gelijke hoogte hebben, omdat hij van dien van Hijum (blz. 23) zegt: „de wanden van de terp waren twee meters hoog.” Maar ik moet opmerken, dat hij niet de maat van eene geheele doorgraving aangeeft, en dat hij later aantekent hoe niet alleen in dat terp, maar ook in andere zich schelpen nog beneden het maaiveld, naast dat waar de exploitatie begonnen was, vertoonden. Kennelijk was dus de massa van het geheele kunstmatig daar geplaatste, op de door PLEYTE aangewezen plaatsen meer dan twee meters hoog, zonder nog te willen onderzoeken of de afgravingen, waarvan hij spreekt, waren begonnen aan den voet of in het midden, en of deze terpen geene verandering (verlaging) na hunne formatie hebben ondergaan.

stoffen vermengd met de klei, welke, terwijl die bovenaan bijna eene horizontale lijn vormde, eenen halven cirkel op de basis aanwees, zich uitstreckende op den oorspronkelijken grond, uitgegraven bij wijze van eene *fossa* (sloot). Opgenomen met het kompas had deze sloot hare borstwering noord en zuid, flankerende in het zuiden het terp, en loopende oost- en westwaarts.

De kenners van paalwoningen weten dat de *terremares* van Emilia en van Lombardye, (die, ten minsten die door hunne conservatie (goeden toestand) en door de vlijt der naspoorders geheel en al konden bestudeerd worden), eveneens de bijzonderheid opleveren van verblijfplaatsen (*state*), oorspronkelijk door eene sloot (gracht) omringd, die de zijden en de strekking van de woning (*stata*) volgde.

Naar het midden gaande over de sloot en het binnenste afgegravene, dat, ik haast mij het te zeggen, in zamenstelling een vuil van allerlei industriele en organische overblijfsels was, deed zich iets aan mij van het grootste belang op. Terwijl ten zuiden aan de buitenkant van het terp, de rand van de sloot uit den natuurlijken grond bestaat, welke grond versmelt en verbonden is met het aangrenzend maaiveld (*campagna*) verheft zich, in tegendeel, in het noorden, dat wil zeggen naar het centrum van de verblijfplaats (*statione*) de rand of oever van de sloot (*fossa*), zeer aanzienlijk, — is gevormd of bestaat uit zuivere klei, — heeft eene basis van eenige meters, en is volkomen afgescheiden van de materialen die de sloot vullen, en van die van de binnenzijde van het terp. Kortom wij vonden daar een waren *dijk*, alleen uit aarde samengesteld, die, ten zuiden, met zijnen voet of grondslag den oever of rand van de sloot vormt, en, ten noorden, dient om alles te bevatten wat de bewoners van deze plaats er in opstapelden. Overigens

rigt die dijk zich oost- en westwaarts parallel met de *fossa* (sloot). Het is voldoende om op dit feit te wijzen; mijne collega's zullen ook daarin de grootste overeenkomst tusschen het terp van Aalsum en de *terremares* van Emilia vinden. Deze (het is nutteloos dit te herhalen), zijn niet alleen door eene *fossa* (sloot) omringd, maar hunne flanken zijn zamengesteld of bestaan uit een dijk (*argine*), zich verheffende boven het oude maaiveld, *vormende een regthoekig, georiënteerd bekken*.

Om, in dit opzigt, de opmerkingen volledig te maken, zou het noodig geweest zijn om het aanwezen van den dijk en van de sloot ook op de punten tegenovergesteld aan die waar zij duidelijk voor den dag kwamen, te hebben geconstateerd, te weten aan de oost-, noord- en westzijden en om met nauwkeurigheid te kunnen bepalen of en in hoeverre het bekken regthoekig was, maar dit was mij niet mogelijk gedurende den korten tijd van mijne onderzoekingen. In allen gevalle, kan men, zonder vrees voor dwalen, uit het boven opgegevene, vergeleken met, en gevoegd bij hetgeen ik nog later zal zeggen vaststellen, dat het *terp* van Aalsum geplaatst is binnen een bekken, op het maaiveld opgehoopt en door een dijk gevormd. — Laat ons nu nog eens zien wat er van binnen in was op te merken.

De groeve aldaar gemaakt (en wij moeten daarbij opmerken dat zij nog niet het hoogste punt van het terp bereikt had), drong door tot aan den maagdelijken grond en was 3.50 meter diep. Boven ter hoogte van nagenoeg een halven meter, heeft de heuvel, op het eerste gezicht, het aanzien van een natuurlijk terrein, hetgeen komt door de veranderingen die dit ondergaan heeft zoowel door vermenging van den grond door landbouw als door de in-

werking van atmosferische handel. Een nauwkeurig onderzoek leidde mij er overigens toe om te zien dat oudtijds het bovenste gedeelte geen verschil in soort opleverde met hetgeen beneden was opgehoopt, hetgeen zich in zoodanigen toestand bevondt, dat men de kleinste bijzonderheden er van kon waarnemen.

De middelste ophooping bestond uit lange en dunne op elkander geplaatste lagen somwijlen onregelmatig maar op menig punt ook volmaakt horizontaal (1) gevormd of zamengesteld, grootendeels uit plantaardige nog niet ontbonden bestanddeelen, en uit klei vermengd met asch en kolen, en verder bevonden zich in die binnenmassa op iedere hoogte, beenderen van herten, wilde zwijnen, stieren enz., en bewerkte overblijfselen, bijzonder potscherven. *Het algemeene karakter van het binnenste van het terp van Aalsum is dus hetzelfde als dat van de terremares van Emilia*, en juist zoo als van die middenlagen dier *mariere* (*terremares*), die, (zooals in Parma en te Castione in het Parmasche land), terwijl zij in het bovenste gedeelte droog en beneden vochtig, daarom juist in het midden duidelijk zacht of week zijn, en daardoor gevolgelijk vele vegetale overblijfsels bewaard hebben en bevatten. Omdat nu het terp van Aalsum zoowel wat zijne *conformatie*, als *compositie* (bestanddeelen) van binnen gelijk is aan de *terremares* van Emilia, kunnen de oorzaken waaruit deze ontstonden, geene andere zijn dan die welke onze *mariere* te voorschijn brachten.

De onbevooroordeelde geleerden zijn het eens om aan te nemen (en de bewijzen zijn trouwens daarvoor al te blijkbaar), dat de Italiaansche *terremares* allengs gevormd zijn

(1) Ook PLEYTE t. a. p. op blz. 24 brengt de laagwijze vorming der terpen aan het licht, zeggende dat de groeve van dien van Hijum, „donne la coupe des couches superposées dont se compose le tertre.”

door den afval der hutten op die plaats staande, waar men dat afval vindt en waar die hutten eene *stazione* vormden of hadden. Hetzelfde laat zich ook van de terpen zeggen, en daaromtrent is geen verschil van meening bij hen die er van gewagen. (1) De terpen zijn eveneens als deze de overblijfsels van oude verblijfplaatsen en zoowel de afval van de bewoners der *terremares* als die van de bewoners der terpen (de terp van Aalsum toont het aan) hoopte zich in lagen op, binnen een bekken gevormd, door een dijk. — Maar onder welke omstandigheden konden oudtijds huisgezinnen, die binnen zulk een ringdijk, in zulk een bekken woonden hun vuil en afval in lagen daarin neder leggen?

Als men maar een weinig op mijne vraag nadenkt, zal het duidelijk worden dat zoowel in de *terremares* als op de terpen indien de hutten onmiddellijk op den grond, den bodem (*au fond*) van het bekken geplaatst waren geweest, de bewoners daarvan zich, binnen korten tijd, begraven hadden bevonden onder het vuil. Neemt men nu aan dat zij hunne hutten allengs op het vuil, dien afval, naarmate het vermeerderde of hooger werd, verhieven, dan zouden die bewoners hun afval vertreden en daardoor vermengd hebben en de vorming der lagen ware onmogelijk geweest. Opdat die voorwerpen van afval zich tot *lagen* (beddingen) konden vormen, was het noodig dat er zich eene ledige plaats tusschen de woningen, waaruit zij weggeworpen werden en de plaats waar zij zich ophoopten, bevond. Dit kon niet anders geschieden dan door de hutten op te hoogen door middel van palen of een paalwerk (*palafitta*).

(1) Nooit was er in Holland een geleerde, zooals met de Italiaansche *terremares* het geval was, die met de vreemde stelling voor den dag kwam dat het *ustrina*, *lijkverbrandingplaatsen* waren, om daaruit de formatie der terpen te verklaren.

Het is onnoodig om de verklaring af te leggen dat met betrekking tot de *terremares* van Emilia en Lombardije de vraag of quaestie in den opgegeven zin beslist is. Wij hebben *terremares* in welke de palen geheel bewaard zijn; andere in welke door chemische oorzaken de palen vergaan zijn, zoodat alleen er een schijn van over is, anderen eindelijk in welke het paalwerk geheel en al verdwenen is, maar zelfs in deze vindt men somwijlen nog een zeker of gewis kenteeken er van in de ruimte opengelaten door de palen in de verschillende lagen van de *mariere*, of veroorzaakt door hunne punten in den maagdelijken ondergrond van de verblijfplaats. (1) Hetgeen ik hier zeg van de *terremares* van Emilia, had ik gelegenheid om ook in die van Hongarije op te maken. (2)

En jegens hen, die denken dat men eene uitzondering althans voor eenige van onze *terremares* moet maken zal

(1) In het jaar 1874 (*Congr. Intern. d'Anthrop. et d'Archéol. Pré-hist. Compte Rendu de la VIIme Session à Stockholm*. Tom. I p. 362), toonde ik aan dat het minder of meerdere bewaard blijven in de *terremares* van plantaardige stoffen, alsmede van palen, afhing van een zamenloop van omstandigheden waardoor de *terremares* zelven meer of minder vochtig bleven. Van deze daadzaak gaf CHIERICI (in het genoemd BULLETINO ann. VII, p. 77) onlangs dergelijke opheldering.

(2) Zie genoemd BULLETINO (ann. II, pag. 236—237) RÖMER (*Résultats génér. du mouvement archéol. en Hongrie avant la VIIIe sess. du Congr. Internat. d'Anthrop. et d'Archéol. à Budapest* p. 27) zegt, dat hij niet in de hongaarsche *terremares* welke ik onderzocht heb, de sporen van de palen, herkend door Virchow en mejuf. Mestorf en door mij heeft gevonden, weshalven hij in twijfel bleef over hun bestaan. Dit bewijst hoe moeilijk het somwijlen is om ze te herkennen voor hen die niet het geluk hebben gehad eerst de Italiaansche *terremares* te bestudeeren; ten behoeve van later zich opdoende geschikte vergelijkingen. In allen gevalle wat betreft de *palafitten* in de hongaarsche *terremares* is het bericht gewichtig dat RÖMER (blz. 36) van hetzelfde werk geeft, namelijk dat palen waren gevonden door TARICZKY in eene andere *terremare*, bestaande in het graafschap Heves.

ik zeer dankbaar zijn, indien zij met lofwaardige bewijsgronden weten aan te toonen hoe de *terremares* zich konden vormen, laaggewijze op het maaiveld, gelijk al de ongeschonden zich bevinden, zonder aan te nemen, dat zij zich ophoopten in een bekken, omgeven door een dijk, door middel van de stoffen gevallen uit de hutten op de paalwerken opgerigt.

In de terpen zocht niemand, (voor zooverre mij bekend is) tot hiertoe paalwerken, of stelde zich de vraag voor of zij oorspronkelijk daarin bestonden. (1) Ik zag die niet in die van Aalsum, (2) en daarover behoeft men zich niet te verwonderen, indien men opmerkt dat zelfs in de *terremares* zelve het eerst na lange nasporingen gelukt is zeldzame en vluchtige aanwijzingen te vinden.

Ik ben overigens blijde te kunnen berigten dat indien ik niet het geluk had om ze in het onderzochte terp te vinden, de eigenaar daarvan, de heer WATZE BIERMA van Dokkum mij verzekerde (en ik beroep mij hier als getuige op den heer DIRKS) dat somtijds bij de voorafgaande afgravingen werkelijk verticaal (dat is *in* den grond) geplaatste palen waren gevonden. (3)

(1) PLEYTE verzekerde mij, dat verscheidene Hollandsche geleerden veronderstellen, dat zij wel paalwerken in de veenen van hun land zouden kunnen vinden, omdat men aldaar oude overblijfsels vond maar dat hij nimmer op het denkbeeld was gekomen om het aanzijn van palen in terpen aan te nemen.

(2) Ik vond maar op een punt een balk, horizontaal maar geïsoleerd geplaatst. PLEYTE verzekerde mij, dat hij somwijlen in terpen stukken hout, het een naast het andere liggend, had aangetroffen, maar allen waren horizontaal geplaatst en schenen met lagen klei bedekt. Misschien zinspeelt of doelt PLEYTE hierop zelve (t. o. p. blz. 24) wanneer hij verhaalt te hebben gezien „des fondements d'habitations.”

(3) In de *terremares* van Emilia b.v. in die van Casaroldo in het

De opgave of mededeeling mij door BIERMA gedaan, bevestigd nog meer dat de terpen van Friesland identiek in alle opzigten met de *terremares* van Italië zijn, en dat tot vorming zoowel van de terp als van de *mariere* de *palafita* volstrekt noodig was. (1)

Maar indien de terpen met de *terremares* in uitgestrektheid, hoogte, zamenstelling door den ringdijk en door de binnenste ringsloot (*fossa*) overeenkomen, zoo komen zij met de *mariere* niet overeen in den tijd waarin zij ontstonden. De *terremares* van Lombardije en Emilia (het is allen bekend) klimmen tot den zuiveren, wellicht ouderen bronzen tijd van Europa op. Integendeel zijn de terpen van Friesland van eenen betrekkelijk jongen tijd. De voorwerpen daaruit voor den dag gekomen, bewaard in verschillende verzamelingen, bijzonder in het museum van Leeuwarden, (waarvan velen door PLEYTE zijn in het licht gegeven) wijzen ons in het algemeen den tweeden ijzeren tijd van de

Parmesaansche, die ik elders beschreef (*Congr. Intern. d'Anthrop. et d'Archéol. Préhist. Compte-Rendu de la VIIme sess. à Stockholm.* (Tom. I p. 362) merkte men op, dat iedere keer wanneer het bekken gevuld was met afval uit de hutten geworpen, er een tweede bekken, en later een derde het een op het ander gemaakt werd door achtereenvolgende den dijk te verhoogen, en door het plaatsn van eene tweede en later van eene derde *palafitta*. Soortgelijk moet ook in de terpen geschied zijn, om zulke hooge heuvels boven het maailand te doen ontstaan, en systematische afgravingen en naauwkeurige vlijtige nasporingen zullen zulks wellicht in de toekomst bewijzen.

(1) De heer BIERMA, eigenaar van het terp van Aalsum, sprak mij nog over regthoekige *putten*, die hier gevonden waren, gevormd door eene soort van planken en bevattende urnen van leem en paardenkoppen. Ik kan dit niet verklaren, omdat ik ze zelf niet gezien heb. Ook PLEYTE (t. a. p. blz. 42), sprekende over het terp van *Westergeest*, verhaalt dat men daar gelijk elders in terpen een put voor het verzamelen van regenwater gevonden had. (blz. 240 Holl.) Wanneer men hierbij het aangehaalde uit PLINIUS zich herinnert dan zijn dit de *scrobes putten* van hem.

noordelijke streken van Europa aan, alzoo eenen tijd verscheidene eeuwen na Christus geboorte.

Van de industriële voorwerpen, verzameld uit de terpen, van dat wat men zou kunnen afleiden uit de organische oudheden die daarmede verbonden zijn en van de bouwstoffen waaruit de hutten van het *stazione* waren zamengesteld, (1) ben ik niet van voornemen te spreken, omdat ik dan buitensporig zoude uitwijden, zonder nut voor de Italiaansche oudheidkunde in wier belang ik deze *nota* schreef met het enkele doel om de terpen met de *terremares* te vergelijken, wat hare structuur en samenstelling betreft. Hetzij genoeg den tijd te hebben aangegeven tot welken zij opklimmen, zonder te willen ontkennen dat sommige *terpen* hooger opklimmen, zoowel omdat zij zuiver Romeinsche voorwerpen hebben opgeleverd, zooals die van Stiens, (2) en dat dergelijke *stazioni* (verblijfplaatsen) reeds in de tijden van PLINIUS bestonden, bewijst hetgeen hij en wij daarvan al vroeger hebben verhaald.

In allen gevalle schijnt het buiten kijf te zijn dat er geene terpen waren of bestonden vóór de tijden waarin in Friesland zich den invloed der Latijnsche beschaving deed gevoelen, terwijl PLEYTE (p. 44, blz. 41) verzekert, dat de terpen van Oostergo voorwerpen hebben opgeleverd, die van oudere dagteekening geacht worden dan de daarbij gevonden overblijfselen der Romeinen. (3) Maar het zullen

(1) Van *hutten* sprekende, verwijzen wij weder naar de reeds gemelde plaats van PLINIUS (XVI 1). Zij moeten dus van vlechtwerk, stroo, klei enz. gemaakt zijn, stoffen die vergaan, zich vermengden met die waaruit het terp bestond. Hetzelfde had plaats in de *terremares* van Emilia.

(2) PLEYTE (t. a. p. pag. 24—25). Holl. tekst blz.

(3) De Romeinen, schrijft PLEYTE (blz. 7), hebben zich voor ongeveer 20 eeuwen in de Nederlanden gevestigd.

Hollandsche geleerden zijn die op dit punt meer licht zullen verspreiden. Zij althans door stelselmatige nasporingen en door vlijtige, geduldige, aanhoudende studien, kunnen met nauwkeurigheid bepalen tot welk tijdperk de oudste terpen behooren, tot aan welken tijd toe in Friesland deze wijze van bewoning duurde en de verschillende *fasen* van beschaving die de huisgezinnen of geslachten doorliepen, aan welke zij behoorden. Op dit oogenblik moeten wij alleen rekening houden met hetgeen PLEYTE (bl. 24) van de terpen zegt: »les objets, renfermés par les couches supérieures, sont mieux travaillés que ceux qui se trouvent plus bas.»

Ik kan mijn kort geschrift niet afsluiten zonder eene opmerking te hebben gemaakt. Wanneer wij de plaats bij Plinius met hetgeen van de terpen bekend is vergelijken, dan is het buiten twijfel dat hij daarvan niet spreekt. Hij zegt daarin duidelijk, dat zulke aarden heuvels niet door de Friezen gemaakt waren om in een bekken, gevuld met water te leven maar om zich boven het bestaande omliggende terrein of land te verheffen en zich in veiligheid te stellen tegen de overstromingen. (1) Plinius noemt ze *altos*

(1) Ik verwerp de meening dat de bewoners van de *terremaren* en van de terpen het *bekken* hebben gemaakt met het doel om hunne hutten altijd door water omringd te zien. Ik ontken overigens niet dat er geen water zich in dat bekken bevond. Daarom geloof ik het, omdat zonder het aanwezen van water het niet mogelijk is te verklaren hoe zich de horizontale lagen binnen in het depositum of het daarin nedergeworpene vormden en hoe er overblijfsels van kolen overbleven. Ik heb dit feit, zonder voorbehoud; tot in 1874 volgehouden, *Congrès International d'Anthrop. et d'Archéol. préhist. Compte Rendu de la VII.me session à Stockholm, Tom. I. p. 372*) toen ik verklaarde, (en ik ben altijd van hetzelfde gevoelen geweest) dat het water, (zonder twijfel, korteren of langeren tijd in het bekken zich ophoepende), kwam van den regen of het smelten der sneeuw of van het *menage-water* der hutten na het gebruik daarvan in de huishouding.

tumulos ceu tribunalia extracta manibus, hooge heuvels, door handenarbeid opgeworpen verhevenheden, omdat zij als zoodanig (als *monticelli*) moesten dienen, hem zoo voorkwamen te zijn, en het voor hem van geen belang was, om de inwendige samenstelling er van te kennen of natesporen of zij uit aarde of paalwerken waren gemaakt. En vermits nu voor den oudheidkenner *terpen* en *terremaren* dezelfde voorwerpen zijn, schijnt het mij toe, dat de reden die PLINIUS opgeeft voor het opwerpen der terpen ook die zijn voor de *terremaren* en dat ook van deze het eenige doel was *defensie*, hoe ook de gevaren kunnen geweest zijn, waardoor de huisgezinnen der *terremaren* bedreigd werden. Indien, in plaats van een geheelen heuvel van klei op te werpen, de bewoners der terpen en der *terremaren* de voorkeur gaven aan het maken van een bekken, om zoodoende een ledige ruimte niet ver van de hutten te hebben of dat deze ontstonden omdat het bleek dat het moeilijk was de klei uit de moerassige plaatsen te bekomen of veel- eer omdat zij allen behoorden tot de groote landverhuizing, die de gewoonte had in paalsteden te wonen, en zij bij gebrek aan meeren er op uit waren om eene ledige ruimte nabij of onder hunne hutten te hebben, om er door middel van valluiken de overblijfsels van hunne maaltijden, van hunne brandstoffen en van hunne industrie in te werpen, even zooals zij dat gewoon waren op hunne oorspronkelijke woonplaatsen te doen. Maar eerst later, (ik wil het hopen) zullen wij de redenen kennen waarom de menschen van de italiaansche *terremaren* en die van dergelijke ver-

Ik herhaal het dus of houd er mij aan vast dat het water deel had in het vormen der lagen van de terpen, maar dat het water zelve uit gelijke oorzaken aldaar kwam, die het in het bekken der *terremaren* deed komen.

blijfplaatsen van Friesland dezelfde wijze van leven hadden, hoezeer verschillende de eene van de andere in het tijdperk waarin zij leefden en in den grond waarop zij woonden.

Het eerste licht is op de terpen geworpen en weldra zullen wij vol daglicht hebben. Mijne hoop is gevestigd op de kennis en op de liefde of begeerte om zijn eigen land toetelichten, die waardig de achting van allen, de oudheid- en natuurkundigen, leden van het Friesch Genootschap te Leeuwarden bezitten. Dit verdienstelijk genootschap heeft een museum van antiquiteiten en van natuurproducten van Friesland weten te scheppen, dat binnen kort een eer voor dat gastvrij land zal zijn. Dat genootschap zal zekerlijk weten te bestuderen de *terpen* zooals zij verdienen en weten op te merken met overleg (volgens methode), iedere bijzonderheid der oudheden van iederen terp met de grootste zorg verzamelen, zoodat men binnen kort niet meer met PLEYTE zal kunnen zeggen: »het oude Friesland is nog zeer onvolledig bekend.” (Blz. 23.)

Uittreksel (afdruk) uit het *Bulletino di Paletnologia Italiana. Anno VII fasc.* (stuk 7 en 8) 1881. Gedrukt te Reggio (dell. Emilia) in de letter- en steendrukkerij van *Artigianelli*.

tumulos ceu tribunalia extracta manibus, hooge heuvels, door handenarbeid opgeworpen verhevenheden, omdat zij als zoodanig (als *monticelli*) moesten dienen, hem zoo voorkwamen te zijn, en het voor hem van geen belang was, om de inwendige samenstelling er van te kennen of natesporen of zij uit aarde of paalwerken waren gemaakt. En vermits nu voor den oudheidkenner *terpen* en *terremaren* dezelfde voorwerpen zijn, schijnt het mij toe, dat de reden die PLINIUS opgeeft voor het opwerpen der terpen ook die zijn voor de *terremaren* en dat ook van deze het eenige doel was *defensie*, hoe ook de gevaren kunnen geweest zijn, waardoor de huisgezinnen der *terremaren* bedreigd werden. Indien, in plaats van een geheelen heuvel van klei op te werpen, de bewoners der terpen en der *terremaren* de voorkeur gaven aan het maken van een bekken, om zoodoende een ledige ruimte niet ver van de hutten te hebben of dat deze ontstonden omdat het bleek dat het moeilijk was de klei uit de moerassige plaatsen te bekomen of veel-
eer omdat zij allen behoorden tot de groote landverhuizing, die de gewoonte had in paalsteden te wonen, en zij bij gebrek aan meeren er op uit waren om eene ledige ruimte nabij of onder hunne hutten te hebben, om er door middel van valluiken de overblijfsels van hunne maaltijden, van hunne brandstoffen en van hunne industrie in te werpen, even zooals zij dat gewoon waren op hunne oorspronkelijke woonplaatsen te doen. Maar eerst later, (ik wil het hopen) zullen wij de redenen kennen waarom de menschen van de italiaansche *terremaren* en die van dergelijke ver-

Ik herhaal het dus of houd er mij aan vast dat het water deel had in het vormen der lagen van de terpen, maar dat het water zelve uit gelijke oorzaken aldaar kwam, die het in het bekken der *terremaren* deed komen.

blijfplaatsen van Friesland dezelfde wijze van leven hadden, hoezeer verschillende de eene van de andere in het tijdperk waarin zij leefden en in den grond waarop zij woonden.

Het eerste licht is op de terpen geworpen en weldra zullen wij vol daglicht hebben. Mijne hoop is gevestigd op de kennis en op de liefde of begeerte om zijn eigen land toetelichten, die waardig de achting van allen, de oudheid- en natuurkundigen, leden van het Friesch Genootschap te Leeuwarden bezitten. Dit verdienstelijk genootschap heeft een museum van antiquiteiten en van natuurproducten van Friesland weten te scheppen, dat binnen kort een eer voor dat gastvrij land zal zijn. Dat genootschap zal zekerlijk weten te bestuderen de *terpen* zooals zij verdienen en weten op te merken met overleg (volgens methode), iedere bijzonderheid der oudheden van iederen terp met de grootste zorg verzamelen, zoodat men binnen kort niet meer met PLEYTE zal kunnen zeggen: »het oude Friesland is nog zeer onvolledig bekend.” (Blz. 23.)

Uittreksel (afdruk) uit het *Bulletino di Paletnologia Italiana. Anno VII fasc.* (stuk 7 en 8) 1881. Gedrukt te Reggio (dell. Emilia) in de letter- en steendrukkerij van *Artigianelli*.

II.

LUIGI FIGORINI,

DE EERST BEWOONDE PLAATSEN (Città)

van Friesland.

„La vieille Frise est encore
fort incomplètement connue.”

PLEYTE.

In den afgelopen zomer had ik gelegenheid om Holland te bezoeken en drong ik door in dat gastvrije land met den wensch om ook daar iets te vinden dat verdiende medegedeeld te worden. Ik heb niet slechts de duinen en de dijken, de groene vlakten van de polders en het eindeloos net van kanalen bewonderd, maar mijne aandacht was bijzonder op iets anders gevestigd.

Ik doorreisde toch het bovenste gedeelte van Europa met het doel om de primitieve (de *ur*) oudheden der verschillende streken te bestuderen. Holland wekte bij mij nog eene bijzondere belangstelling op.

Ik kende, door hetgeen anderen er van mededeelden, de

grooten steenen monumenten van Drenthe en de *terpen* (1) van het (*estrema*) afgelegen Friesland, maar ik gevoelde een drang om ze te zien, in de hoop dat bij de eersten zich op nieuw aan mijne oogen zou vertoonen het treffend schouwspel van die steenhoopen, die ik, het jaar te voren, in Engeland had bewonderd en dat de *terpen* werkelijk bleken te zijn het archief voor de oudste geheugenis der Friezen.

De grooten steenen monumenten van Drenthe, hoewel zeer belangrijk voor den oudheidkenner, schenen mij wel wat klein in vergelijking met de op rijen geplaatste grooten steenen van Carnac. Zij verdwijnen ook uit het hoofd als men denkt aan den beroemden primitieven tempel van Stonehenge bij Salisbury, van waar ik kwam, en ik verliet Drenthe verblijd over mijn verblijf, maar zonder dat ik rijker was geworden door ééne indruk te voegen bij den allerlevendigsten, dien ik van Morbihan had medegebracht. Daarentegen noteerde ik in mijne reisaanteekeningen het uitstapje naar de *terpen* als een der meest geluk aanbren- gende die ik immer gemaakt heb. Ik ondervond dien dag (22 Aug. 1881) eene zelfvoldoening, gelijk aan die welke ik, in 1876, gesmaakt had op de oevers van de Tisza, toen ik aldaar het bestaan van oude *stazioni* (verblijfplaat- sen) met paalwerk in de hongaarsche valleijen ontdekte. (2)

Het is niet mogelijk om zich een denkbeeld te maken van de *terpen*, of ze zich voortstellen zonder kennis van eenige bijzonderheden van het land, waar zij zich bevinden, omdat de geschiedenis van een volk, die van zijne levenswijze, van de verdeling (*distribuzione*) der huisgezinnen,

(1) Het Hollandsche woord *terp* staat gelijk met *rialto* of *monticello*.

(2) PIGORINI, *Le terremare ungheresi* in het *Bull. di Paletn. Italiana*. Anno II p. 230.

waaruit het bestaat, zeer nauw verbonden is aan die van de *formatie* (het ontstaan) van het land, van diens hoogten en van den loop van diens watergangen. Onderzoekt de geologische gebeurtenissen van een gewest en het zal u gelukken menig punt uit de geschiedenis van diens bewoning te verklaren.

Friesland is een nieuw (*recent*) land. Het begon te voorschijn te komen in het tegenwoordig geologisch tijdvak en de zee met zijn zand en de vloed en met hun slib vormden het te zamen. Zonder de wonderwerken van die glorie van Holland, genaamd de *Waterstaat*, zou het tegenwoordig nog voor een groot deel tot het domein van den Oceaan behooren, en het spreekt van zelf, dat het eerst vrij laat door den mensch kon bewoond worden. Inderdaad vindt men in de velden (of het land) der Friezen niet de keisteenen (*silices*) door den mensch uit het *quaternaire* tijdvak bearbeid. Zelfs van het geslepen of nieuw steenen tijdvak heeft men geen zeker spoor, ofschoon de wapens en de werktuigen van dien tijd gemeen zijn aan die der aangrenzende gewesten en men meent ook dat eveneens de bewijzen ontbreken dat in dat land huisgezinnen woonden in die dagen, toen voor het eerst de kunst om metalen te bewerken zich verspreidde. - Te oordeelen naar de verzamelde data- (of tijdteekens) heeft Friesland geene oudheid, die hooger dan twintig eeuwen opklimt; een tijd wanneer zich reeds op de oevers van de Noordzee den invloed van de latijnsche beschaving deed gevoelen. De *terpen*, betrekkelijk jong, zijn het eenige boek, waarin men de geschiedenis van de oudste Friezen kan lezen en de vorm van dit boek is het afdruksel (*l'espressione*) van den plaatselijken toestand.

Vermits de eerste Friezen niet zoo ver in tijd van ons

verwijderd zijn vinden wij er dikwijls van gewag gemaakt door Grieken en Latijnen, maar het levendigste beeld van hen heeft PLINIUS bewaard." In het Noorden schrijft hij: (Boek XVI, 1) (Zie boven blz. 3.) »En zulk een volk (roept hij ten slotte uit) indien het heden door het romeinsche overwonnen werd, zoude zeggen dat het in slavernij was vervallen. En zoo is het inderdaad. Velen bespaart het fortuin deze straf."

Maar (dus vervolgt PIGORINI) van het akelige (*desolata*) land en van het ellendige (beklagenswaardige) volk (*misera gens*) van PLINIUS bleven slechts de terpen over en de schilderij die hij er van maakte, maar de Friezen in beschaving de afstammelingen van het latijnsche volk vooruitstrevende, zijn heden en toen een bij uitnemendheid zeldzaam (of op zich zelf staand) voorbeeld van werkzaamheid en van welstand.

Ieder gezin dat eene streek lands beslaat laat er zijn spoor achter. Met der tijd mogen zoowel de sporen van de volksvertellingen als de spreektaal en de plaatsnamen verdwijnen omdat de overleveringen, de *idiomen*, de namen verwisselen en gemakkelijk verloren gaan, maar daar waar eene vereeniging van menschen eens leefde, hoe oud en beperkt ook tijd en oppervlakte mogen geweest zijn, altijd blijven er sporen van hâar over, welsprekender dan iets anders voor hen, die ze weten te verklaren.

De overblijfsels der maaltijden van deze menschen (beenderen van dieren, schelpen, zaden) openbaren het huisselijk leven en het beroep van jagers, herders, landbouwers. De overblijfsels van industrie, al zijn het slechts brokstukken (fragmenten) zijn de representanten (de vertegenwoordigers) der kunsten, en zij geven ons eenen zekeren of gewissen maatstaf aan, om den tijd en de betrekkingen tot andere

volken te bepalen. De graven wekken in ons het beeld op van hun godsdienstig geloof en van hunne gebruiken — zoo ging het de oude of eerste Friezen. Zij verdwenen, ons de terpen nalatende als eene onuitwischbare herinnering aan hunne gebruiken.

Ik bevond mij in Holland sedert eenige dagen toen ik in de *eerste* [lees *de laatste*] helft [22] van Augustus mij naar Leeuwarden (gelegen in het hart van Friesland, het veld van de nasporingen die ik wenschte te doen) begaf. De vele zaken, die ik in Leiden gehoord had over de terpen uit den mond van den geleerden en beleefden Dr. PLEYTE, hadden mijnen lust om ze te zien, zeer versterkt en mijn verlangen er naar werd grooter, door hetgeen de heer DIRKS mij er over mededeelde en door de belangrijkheid der voorwerpen uit de terpen gekomen, verzameld in het Museum in die stad.

Het Museum in Leeuwarden is van versche dagteekening. Het is niet bestemd voor monumenten, alleen opmerkenswaardig om den grondstof of de kunst er aan ten koste gelegd, maar het heeft een beter doel voor oogen en zal, binnen kort, een der nuttigste Musea zijn. Het *Friesch Genootschap*, door het stichten er van had het doel om het tot het *Sanctuarium* (het heiligdom) te maken, voor alles wat in Friesland gevonden wordt en diens geschiedenis kan ophelderen. Het is geen museum waarin aanzienlijke sommen versmolten zijn om rijke meubels ten toon te stellen of om te schitteren door rijk versierde zalen, of om daarin oudheden te verzamelen, onverschillig waar zij van daan komen, zonder onderlingen band of betrekking, afkomstig uit alle deelen der wereld, neen, het is een bescheiden arbeid of stukwerk, geheel friesch, alleen friesch. Binnen weinige jaren zal het een schat zijn voor den oudheidkenner

en zonder het bezocht te hebben zal men niet kunnen zeggen de oudheden van Nederland te kennen. Niemand zal er zich dus over verwonderen, dat zich aldaar eene talrijke of overvloedige verzameling van voorwerpen uit de terpen bevindt.

Ik heb uren lang besteed om deze armoedige overblijfsels te onderzoeken en hun geheel voorkomen, de wijze waarop zij bewaard bleven, het vinden er van gepaard aan dierlijke overblijfsels, waren zoovele bijzondere omstandigheden die bij mij terugriepen en mij herinnerden aan de algemeene kenteekenen, het algemeen karakter van de verzamelingen, den oogst die het onderzoeken der italiaansche en hongaarsche *terremaren* opleverde. Zoo al de kunstbewerking van die voorwerpen eene beschaving aanduidt in eenen tijd zeer verschillende van dien van onze *terremaren*, zoo bevestigden zij mij toch in mijne meening dat de terpen dergelijke *stazioni* (verblijfplaatsen) moesten zijn. Maar nooit werden zij als deze wetenschappelijk-stelselmatig onderzocht en vóór mijn komst te Leeuwarden wist ik er niets meer van dan hetgeen PLEYTE de beleefdheid had gehad mij te schrijven: »De formatie der terpen is (volgens hen die er over geschreven hebben) kunstmatig. Menschenarbeid hebben die opgeworpen en van tijd tot tijd verhoogd.»

Ik wenschte een terp te zien en het was mij niet moeilijk om mijnen wensch vervuld te krijgen door de uitstekende beleefdheid van den heer DIRKS, die mij tot een in de zaak belangstellende en deskundige gids verstrekke in het uitstapje derwaarts en die een gezaghebbend getuige was voor mijne opmerkingen. — Het terp van Aalsum bij Dokkum werd uitgekozen en wij gingen er op den

14 (1) [lees 22] Aug. naar toe. De prachtigste zon verlichtte op dien dag het groen der polders zoo prachtig, als ik die nog niet in Holland bewonderd had. Onder dat genot bereikten wij het punt, waar niet lang geleden groote breede uitgravingen begonnen waren en steeds voortduurden. Voorzeker had ik geene betere omstandigheden kunnen wenschen om mijne nasporingen tot een goed einde te kunnen brengen.

Dit terp bevindt zich niet ver van Dokkum ten N.W. van deze stad. Reeds in de verte bespeurt of ziet men het door dien het de vorm heeft van eenen uitgestrekten hoogen heuvel, waarop de parochiekerk van de plaats waar het zijnen naam van ontleent, zich verheft. De *Paesens* besproeit bijna zijnen voet. Het is een stroompje dat uit het zuiden komt en zich naar het noorden zeewaarts spoedt, welke zee vandaar omstreeks anderhalf nur verwijderd is. Vóór dat men het terp betreedt brengt reeds het aanschouwen (het *aspect*) er van het beeld voor onzen geest van die der *terremaren* van Emilia, die in tijden naburig aan de onzen geschikte plaatsen opleverden om er kerken of kasteelen op te bouwen. En voor hen, die legenden lief en welkom zijn, zie hier eene betrekkelijk de kerk van Aalsum. - In den noordelijken muur van het nederig tempeltje kan men een deur zien, vrij laag en dicht gemaakt. Dit deurtje of deze ingang was open ten tijde dat de Noormannen Holland beheerschten. De noordsche beheerschers van Nederland wilden dat het deurtje zoo laag zoude zijn om de geloovigen te noodzaken om wanneer zij de kerk

(1) [14 Aug. 1881 bevond de vertaler zich te Aken. Hij kwam eerst 19 Aug. te huis. Op Zondag 21 Aug. bezoekt FIGORINI hem, en 22 Aug. (Maandag) bezigtigden wij het Museum en gingen naar Aalsum.]

verlieten, het hoofd naar het noorden te buigen en alzoo het geboorteland van hunne meesters te groeten — maar deze overlevering had voor mij persoonlijk geene de minste waarde. Ik wenschte alleen om mij te midden van de uitgravingen te bevinden en deze oude verblijfplaats in al hare deelen te kennen.

Het is nog niet lang geleden dat oudheidkundige opgravingen geheel alleen met het doel geschieden om voorwerpen te verzamelen. Men bewaarde alleen wat ongeschonden was zonder er acht op te slaan hoe het zich begraven bevond en waarmede het vereenigd was. Zonder eenigzins rekenschap te houden met het terrein waaruit men het te voorschijn bracht, behalve in die gevallen waarin zich beduidenswaardige oude muurwerken vertoonden. Op deze wijze doorzocht en verwoestte men bijna altijd de belangrijke verblijfplaatsen en *necropolen* (begraafplaatsen) en in de *musca* verdrongen zich oudheden van weinig of geene waarde, omdat de band verbroken was die de voorwerpen van dezelfde groep aan elkander verbond. - Thans handelt men op eene andere wijze. Alles wat men bijeen vindt tusschen onaangerode en goed gescheiden archeologische lagen, maakt een harmonisch geheel uit, dat men niet moet uit elkander halen, zonder nauwkeurig de betrekking, den samenhang te hebben opgeteekend waarin het staat met de plek waar men ze vindt.

Thans opent men op de plek waar men eene begraaf- of verblijfplaats wil ontgraven, eene loopgraaf, zoo breed en met zulke strikt verticaal afgegraven wanden, dat men terstond de grenzen kan kennen van de begraaf- of verblijfplaatsen, de bouworde of structuur er van, de hoogte, de lagen der oudheden en hoe die zamengevoegd zijn. In een woord, vóór alles, moet men acht geven op het aantal der

hoofdstukken van het boek, op de wijze waarop zij elkander opvolgen; mits er acht op gevende om ze stelselmatig om te slaan of te ontdekken, zonder aan het eene te raken of te beginnen, vóór dat het andere geheel af is. — Op het terp van *Aalsum* gekomen, vond ik toevallig de loopgraaf geopend en de ruimte of kloof die er door gemaakt was liet mij toe de uitgestrekste opmerkingen te maken.

Het terp van *Aalsum* (en voor zooverre ik weet zijn de andere daaraan gelijk) is geene vormlose opeenhooping of *massa* van klei en van overblijfsels van menschelijke industrie, zooals men kon denken. Integendeel biedt het hoogst belangwekkende bijzonderheden aan en wel dezulke, die de wijze (het *systema*) aantonen waarnaar de eerste bewoners van Friesland bij het zamenstellen van hunne verblijfplaatsen te werk gingen en om te bewijzen dat de terpen van Noord-Nederland overeenkomst hebben met de *terremaren* van Emilia. Maar om dat te verstaan wat ik vervolgens zal zeggen, is het noodig dat ik bij den lezer eenige algemeene kennis van de *terremaren* verlevendige.

De *terremaren* zijn verblijfplaatsen (*stazioni*) die tot den zuiveren bronzen tijd opklimmen. Het volk dat ze achterliet schijnt nauw of onmiddellijk verbonden (althans wat de oudheidkundige gegevens betreft) te zijn met de volken van de paalwoningen, in Europa gekomen uit Azie langs den Donau, zooals schijnt aan te duiden hetgeen zij op den door hen afgelegden weg strooiden. (1) Ook de hongarische paalwoningen bevestigen zoodanige meening.

Hoe dat volk heette, valt voor den oudheidkenner niet te onderzoeken of natesporen. Hij bepaalt zich om te bewijzen dat hetzelfde volk in de vlakten van Padua gekomen,

(1) PIGORINI, *Le abitazioni lacustri di Peschiera nel Lago di Garda* in *Atti della R. Accademia dei Lincei*, 1876-77.

zijne eigene woningen op de volgende wijze bouwde. — Het koos eene plek uit (vier of vijf bunders groot) bakende er de grenzen van af op de wijze van eenen regthoek met eene sloot en maakte met de uitgegraven grond een dijk er binnen in. Op deze wijze verkreeg men een regthoekig bekken, geflankeerd door eene gracht, opgeworpen of zich verheffende boven het maaveld, met georiënteerde zijden. De regel voor die oriëntatie of plaatsbepaling was de in het voorjaar opkomende zon.

In het bekken werden daarna palenrijen ingeslagen, zoo lang dat zij met hunne koppen gelijk in hoogte kwamen met den bovensten rand van de borstwering; men bedekte de palen met planken en daarop bouwde men de hutten van hout, stroo, klei en dergelijke bouwstoffen. Iedere hut, zooals die der *Peoniers* van het meer van Prasia, bescheven door HERODOTUS, had eene opening in den vloer, waardoor men de beenderen van de opgegeten beesten, de asch en de kolen van de stookplaatsen, de brokstukken van het aardewerk, in een woord, al het afval van de woning naar beneden wierp. En deze stukken of materialen in het water vallende, gespoeld of gestort uit de hutten, die zich in het bekken bevonden, hoopten zich op den bodem van dat bekken in regelmatig boven elkander geplaatste lagen op, bedelvende allengs de palen en de ledige ruimte onder de hutten vullende.

Het is juist geen vrolijk tafereel dat ik hier voor den lezer ophang, maar het geeft nauwkeurig de feiten terug en het zal aan menigeen nog vreemder voorkomen wanneer ik er bij voeg dat het volk der *terremaren* deze plaats niet verliet, wanneer het vuil zoo hoog was geklommen, dat het de hutten bereikte en daarmede gelijkvloers was. In stede van nu van plaats te veranderen, verhoogde men

den dijk om een ander bekken te hebben boven het voorafgaande gelegen. Men bouwde er een tweede paalwerk op, herbouwde daarop de hutten, om op nieuw dezelfde levenswijze te hervatten; en als het tweede bekken vol was herhaalde men de bewerkingen voor de derde keer. Op deze wijze kreegen de *terremaren* den vorm van heuvels, zich somwijlen tot vier meters of meer boven het oude maaiveld verheffend, met een basis van vier bunders of meer. Van daar komt het dat in de best bewaarde *terremaren* zooals die van *Castione* in het Parmesaansche, wanneer men die doorsnijdt, zich eene *sloot* aan den voet, een *dijk* op de flanken of zijden en binnen in *palen* of sporen daarvan vertoonen, welke palen verticaal in verschillende orde zich verheffen tusschen horizontale in opelkander gelegde lagen van vuil van allerlei aard en van organische en industriële overblijfsels. - Dat wat ik over de italiaansche *terremaren* vermeldde, komt punt voor punt en nauwkeurig overeen met dat wat ik in het terp van Aalsum waarnam.

Men moet een beminnaar zijn, zooals ik ben, van de oudheid studiën, om zich het genoeg voor te stellen dat ik bij het opmaken van dit resultaat of uitslag van mijn onderzoek ondervond! - Het *terp* van Aalsum heeft, zooals sommige van onze *terremaren*, eene uitgestrektheid van bijna zes bunders en verheft zich ongeveer vijf meters boven het oude maaiveld of de oude vlakte. Aan den voet er van vindt men de *fossa*, sloot, opgevuld met overblijfsels van planten, visschen en schelpen van eetbare molusken. Deze sloot is georiënteerd, strekkende van het oosten naar het westen en begrenst het terp ten zuiden. De binnenborstwering van de sloot sluit zich aan of leunt tegen een hoop aarde, eenige meters in hare basis breed en zich

aanmerkelijk op den grond verheffende. Dit is de dijk (*l'argine*) parrallel of evenwijdig met de *fossa* of sloot, en als deze zich van het oosten naar het westen uitstrekkende. Op dit punt vormt de dijk de zuidzijde van het bekken (*bacino*). Meer binnenwaarts tusschen de geheele hoogte der klei, strekken zich horizontale, regelmatig op elkander geplaatste lagen uit, gelijk aan die binnen in de *terremaren* gevormd uit den afval der bewoners, die ten zuiden stuiten tegen de binnenhelling van den dijk en vandaar naar de tegenovergestelde zijde zich uitstrekkende, zich verliezen onder dat gedeelte van den heuvel dat nog niet door de uitgravingen aangeroerd is.

Voor hem die acht geeft op deze bijzonderheden, is de overeenkomst tusschen de terpen van Friesland en de italiaansche *terremaren* duidelijk, zoodat de reden of oorzaak van hun ontstaan dezelfde moet zijn. PLINIUS noemt de terpen heuvels, hutten dragende, en zoo moesten zij aan hem zich werkelijk opdoen. Hij had geene de minste kennis van hetgeen zij van binnen vertoonden, zoo ja, dan had hij er van gewaagd ten einde met nog somberder kleuren het beeld van het leven der Chaucen te schetsen. De hollandsche geleerden bepaalden er zich toe om te constateren dat het kunstheuvels zijn, *haussés de temps en temps*, (van tijd tot tijd of allengs opgehoogd) zonder op te merken dat binnen in deze heuvels er het grootste verschil bestaat zoowel in zamenstelling (*composizione*) als in vorm tusschen de zijden en het midden (*il centro*) en dat er reden moesten bestaan voor zulk een verschil. Thans kunnen wij verzekeren, dat het wel zeker »*tribunalia manibus extracta*» (heuvels door handen opgeworpen) zijn maar aan de zijden van aarde gevormd en van binnen ledig en dat in die ruimte

zich al hetgeen de bewoners van deze verblijfplaats uit hunne hutten lieten vallen, ophoopte.

Ik wenschte te kunnen zeggen dat ik in Aalsum ook het paalwerk (*la palafitta*) had ontdekt, maar daarin slaagde ik niet. In allen geval, en de heer DIRKS kan er voor getuigen, verzekerde ons de eigenaar van het terp, de beleefde heer WATZE BIERMA van Dokkum, dat men zeer dikwijls bij het afgraven aan elkander gehechte (*confitti*) of *regtopstaan* le palen ontmoette en de waarde van dit bericht kan niemand ontsnappen. Overigens weten zij die ondervinding van dergelijke nasporingen hebben, dat het in de meeste gevallen moeilijk is om de palen te vinden, omdat zij geheel en al verteerd zijn en er slechts de geringste en zeldzame sporen van overblijven, zooals het gat door hen gelaten tusschen de lagen van den heuvel of in den ongeroerden, maagdelijken ondergrond, waarin zij met de punten waren ingedrongen. Ik herinner mij altijd de discussies ten opzichte van de *terremaren* van *Tószeg* aan de *Tisza* gelegen, met den beroemden VIRCHOW gehouden en hoe ik in mijn schik was, toen deze scherpzinnige opmerker met mij instemde in het herkennen van de sporen van de verdwenen *palafitta*. Deze teekens bestonden in het gat van de palen en in een kruimeltje punt dat in den bodem was overgebleven.

Maar *nu* hebben wij zulk een overvloed van gegronde opmerkingen, dat wij in gevallen gelijk aan die van welke ik gesproken heb, de *palafitten* ook zonder dat er zich eenige aanwijzing voor opdoet, kunnen aannemen. De voornaamste reden daarvoor bestaat in het vinden in horizontale en regelmatig op elkander geplaatste lagen van de stoffen (*materie*) binnen in den heuvel. Dit is de afval van de woningen, die zich in het bekken heeft opgehoopt. Opdat

dit zich in lagen konde verspreiden, was het noodig dat de bewoners het op geenerlei wijze vermengden en dit kon niet anders geschieden dan door de vloer van de hutten door middel van palen omhoog te houden. Maar de *Rivista*, voor welke ik schrijf, is niet de geschikte plaats om in de kleinste bijzonderheden daarover uittewijden. Ik heb bovendien elders (1) een uitgebreid verslag gegeven van hetgeen ik in Aalsum heb opgemerkt. Hier zal ik slechts, na de overeenkomsten tusschen de *terremaren* van Emilia en de eerste verblijfplaatsen der Friezen te hebben aangegeven, mij bepalen om kortelijk iets te zeggen over de kunst en de industrie van het volk dat die verblijfplaatsen naliët.

PLINIUS zegt duidelijk dat de Cauchen de armste bewoners waren van het tegenwoordige Friesland. Zij hadden niet, zooals hunne naburen, kudden; zij waren geen jagers, maar slechts visschers, en van hun huisraad noemt de latijnsche schrijver slechts de netten, uit waterplanten en bies gevlochten. Uit het vermelden door PLINIUS van het onderscheid tusschen de Cauchen en de andere volken van Friesland kan men een goed bewijs ontleenen, dat deze laatsten zich in eenen beteren toestand bevonden en dat wordt bevestigd door hunne nalatenschap in de terpen te vinden. In de talrijke verzameling van dusdanige voorwerpen in het bezit van het museum te Leeuwarden, heeft men het getrouwste beeld der kunst en industrie van de eerste Friezen. Zij kenden en gebruikten het ijzer, bewerkten uitstekend been en hoorn, fabriceerden aardewerk, ruw en arm aan ornamenten, maar geschikt voor de verschillende levensbehoefden. Uit de beenderen der huis en wilde dieren en uit de zaden, verstrooid liggende

(1) In de afdeeling 7-8 van het *Bull. di Paletn. Italiana*, anno VII.

in de lagen der terpen, blijkt het dat deze volken bezitters waren van kudden vee, jagers van het wilde zwijn en van het hert en graanbouwers. Hunne amuletten, de sporen van vlas, de elegante *fibule* (*gespen*) en het groot aantal schaatsen van hen, wijzen bepaaldelijk er op, dat deze huisgezinnen (barbaren voor het romeinsche volk) niet zonder geloof en zonder eenige levensgemakken of zorgeloos omtrent hunne personen waren. De beoefenaar van de klassieke oudheidkunde vindt geene voorwerpen van studie in de voorwerpen door de eerste Friezen bewerkt, evenwel moet hij er wel degelijk rekening mede houden. —

Dat zij niet zeer oud zijn, dat is onnoodig om te herhalen en de oudsten daaronder klimmen nauwelijks een twintigtal eeuwen op. De anderen dalen af tot omstreeks 600 jaren na Christus of welligt nog lager. Zij zijn niet kostbaar om hun bestanddeel of om de kunst, maar hebben waarde omdat zij, (behalve dat zij eene beschaving aanwijzen met eigenaardige kenteekenen), overeenkomen met al hetgeen men vervaardigde of in het noorden van Europa in gebruik was, in die tijdperken welke men met de namen van *den eersten en tweeden ijzertijd van het noorden* pleeg te onderscheiden. Begiftigd met zulk eene beschaving, wierpen zich ten tijde van het uitelkander vallen van het Romeinsche rijk, de stammen uit het noorden op Italie en wij kunnen slechts hetgeen de barbaren in ons vaderland achterlieten kennen door dat te bestuderen wat van hun zelve in hunne oorspronkelijke verblijfplaatsen overbleef. Ik geloof niet, dat men in in de kennis van dit deel der oudheidkunde in Italie groote vorderingen gemaakt heeft. Wij hebben nog openbare en private verzamelingen, waarin producten der industrie van de barbaren beschouwd worden als een romeinsch maagsel en van nog ouderen arbeid.

Indien wij thans in staat zijn om te bepalen hoever zich in Italie de indringers, afdalend uit het noorden, verspreid hebben, dan moeten wij zulks danken aan de geduldvolle nasporingen van den oudheidkenner. Ook in dit geval (evenwel is het noodig om het te erkennen) blijkt het voordeel dat hij heeft, die staat of zich bevindt op eenen meer zekeren weg om te scheiden wat aan de verschillende volken toebehoort: en de eerste vraag is steeds eene vraag naar methode. (1)

De oudheidkundige is de eerste om de schitterende resultaten te bewonderen, die de geleerde uitleggers verkrijgen of halen uit de geschreven monumenten of uit de overleveringen. Hij weet wel dat zijn arbeid nutteloos zoude zijn, indien hij niet op het doel afging, waarnaar de arbeid van den philoloog, van den geschiedkundige en van den eigenlijk gezegden oudheidkenner gerigt zijn, maar te gelijker tijd weet hij dat hij in de nasporingen op eene hem geheel eigene wijze te werk of voort moet gaan. Overtuigd er van dat, wanneer een volk een land betreedt, het er zijne voetstappen achterlaat, legt deze het er op aan om die te vinden, zonder zich om den naam van het volk zelden te bekommeren. Zijne taak is alleen deze, om te zoeken en te onderscheiden of schiften, in iedere streek de verschillende oudheidslagen, er de compositie van te bestudeeren, den samenhang (*coordinamento*) er van te bepalen en van iedere volledige groep van oudheden de overeenkomsten, de analogiën, het verschil met groepen van andere strecken na te sporen.

Op deze wijze stelt hij even zoovele schilderijen te zamen, goed afgeperkt of afgerond, afgedeeld naar de strengste

(1) La première question est toujours une question de méthode.

tijdorde, opdat hij, wien het aangaat, deze voltooije en verlevendige met verhalen door de ouden overgeleverd en er op plaatse den naam van het volk, dat zij voorstellen, totdat door ons er een naam worde bijgevoegd. En wanneer het gebeurde, dat eenige bladzijden, door den oudheidkundigen onteijferd, geene overlevering bevatten, geen woord dat ze ophelderde, daarom is zijn arbeid niet minder nuttig. De oudheidkundige ontdekt dan de eerste schakels van den keten, die van het hoogste gewicht zijn omdat zij het punt van uitgang geven voor de nasporingen van den onderzoeker der oude geschiedenis en van den nasporer van den oorsprong der beschaving, De oudheidkenner voltooit dan door middel van nasporingen en door de resultaten tot welke hij komt, een werk, gelijk aan dat van den geoloog, die zonder de hulp van de overleveringen wist natesporen die geschiedenis van onzen aardbol, die de natuur heeft geschreven in de fossile overblijfsels, in de lagen van de aarde welke wij bewonen.

Maar misschien ben ik hier afgedwaald in beschouwingen, die elders meer op hare plaats zouden zijn. Hier moet ik slechts opmerken, dat de terpen van Friesland zich ontsluijeren als verblijfplaatsen, *identiek* met onze *terremaren*, doch de voorwerpen, welke zij bevatten, openbaren echter eene veel latere oudheid dan die van het volk der *mariere* (*mergellanden*). Evenwel moeten de eerste Friezen en de ver van hen verwijderde bewoners der *terremaren*, om hunne gelijksoortige wijze van huisselijk leven, één punt hebben gehad dat ze verbond en misschien hebben wij slechts daarvoor den draad die hen verbond aan die volken, welke de hongarsche *terremaren* en de *tepe* in Persie achterlieten. — Maar welke was de oorzaak van zulke karakteristieke gemeenschappelijke gebruiken bij volken,

verschillende in ras, van elkander verwijderd in woonplaatsen door langen tijd?

Ziedaar een schoon vraagstuk dat zich aan mij opdeed, vergelijkende de *palefitten* van de valeijen van de Po met die van Holland en van Hongarije, maar ter zelfder tijd moet ik erkennen, dat de waarnemingen nog al te beperkt zijn om thans de oplossing te kunnen beproeven.

Ik, blijde over den uitslag (de resultaten) van mijnen uitstap, verliet het land der terpen met den wensch om er terug te keeren en sloeg den weg naar Denemarken in, dat klassieke land voor de studie der primitive archéologie.

Rome, October 1881.

(Uittreksel of afdruk uit de *Nuova Antologia* van 15 November 1881, Gedrukt te Rome bij BARBIERI).

NASCHRIFT VAN DEN VERTALER.

Op het visitekaartje van den schrijver der beide hier boven vertaald medegedeelde verhandelingen, wier inhoud de vertaler geheel voor rekening van den schrijver laat en door geene op- of aanmerkingen zal ontsieren of illustreeren, leest men:

Comm. Prof. LUIGI PIGORINI Direttore del Museo Preistorico ed Etnografico di Roma. (1)

Toen deze in de kracht des levens zich bevindende, hoogst beschaafde, wel bespraakte, voor zijn vak met blakenden ijver bezielde, rijzige, donkere Italiaan zich op den 21 Aug. 1881 met een woord van Dr. W. PLEYTE bij mij aanmeldde »pour voir la coupure d'un terp (tertre) de la Frise qu'on s'occupe de démolir" was hij geen onbekende voor mij. — Ik had hem met geestdrift in

(1) In de *Prov. Drentsche en Asser Courant* (25 Aug. 1881 no. 198) leest men: „Assen 24 Aug. 1881. Gisteren bezocht de heer LUIGI PIGORINI, commandeur van de kroon van Italie, officier van de orde van den H. Mauritius, professor in de archéologie en directeur van het préhistorisch museum te Rome, het Provinciaal Museum in Drenthe. Hij was bijzonder ingenomen met de verzameling uit den steentijd en van de urnen. Daarna bragt hij een bezoek aan de *Ballerkuil* en aan de hunnebedden van *Rolde*. Hij noemde de *Ballerkuil* een monument van vroeger eeuwen, zooals hij in gansch Europa niet gezien had en roemde de hunnebedden om hunne schilderachtige ligging."

vloeiend Fransch hooren spreken over de *terremaren* van Emilia op de internationale congressen van anthropologie en préhistorische archéologie te Bologna (Italie) in 1871 en te Stockholm (1874). Ook het hoofddoel van zijne reis naar Friesland »eene vergelijkende studie der terpen en *terremaren*» kon ik begrijpen omdat ik door het bezoek (3 Oct. 1871) der *terramara* van Montale bij Modena, waaraan ook de heer PIGORINI deel nam, wist wat eene *Terramara* was en door een vroeger bezoek aan de afgraving van het terp te Aalsum (Sept. 1881) ook hoe hoogst belangrijk die plek voor vergelijking tusschen eene *terramara* en een terp zoude zijn. — Hoe bevoegd de heer PIGORINI daartoe was, sprak uit de veertien werken in zijne *Bibliografia palaeotnologica italiana dal 1850 al 1871*) Parma Septb. 1871) opgenoemde geschriften van zijne hand, waarvan het oudste is zijne *Terramara di Casaroldo in Samboseto*. 1862. (1)

Indien hij in de eerste zijner door ons vertaalde verhandelingen (zie blz. 22) verklaart op den dag van zijn uitstapje naar Aalsum eene groote zelfvoldoening gesmaakt te hebben, zoo sproot deze natuurlijk uit de bij hem vaststaande ontdekking van de gelijkheid der *terremaren* en der terpen in *vorming, zamenstelling en bestanddeelen*.

Bij ons afscheid te Veenwouden deelde hij mij mede, op reis door Denemarken en Duitschland naar Venetie voor het aldaar te houden Internationaal Geographisch-Congres (Afd. *Oudheidkunde*) het en ander van zijne bevinding der terpen ten papiere te zullen brengen en reeds den 17 Dec. 1881 was ik in het bezit der beide verhandelingen.

(1) Zie mijne *Reis naar Italie* blz. 53 en over het bezoek der *terramara* van *Montale* aldaar blz. 52—54.

P. schreef in het begeleidende briefje: »L'une (*le prime città della Frisia*) c'est pour le grand public; l'autre (*I terpen della Frisia*) c'est pour les étudiants d'archéologie primitive." Vermits echter de in de tweede plaats genoemde verhandeling eerder het licht zag dan de eerste en hij zich in de eerst genoemde enkele malen op de in de tweede plaats vermelde beroept, zoo hebben wij de verhandeling *over de terpen* laten voorafgaan aan die *over de eerst bewoonde plaatsen in Friesland*. Wij voegen nog hierbij de opmerking dat wij de hoogst belangrijke plaats van PLINIUS getransporteerd hebben van no. II in no. I.

De beide verhandelingen waren te belangrijk om ze niet in hun geheel wereldkundig althans in ons land te maken en mijne vertaling er van was spoedig gereed, doch doordien de spreekbeurten in den winter 1881/82 reeds bezet waren had ik eerst op 23 Maart 1882 gelegenheid in de laatste winteravondvergadering van het Friesch Genootschap ze in hun geheel voor te lezen, waarvan door den heer J. THEUNISSE een uitstekend, uitgebreid verslag in de Leeuwarder Courant van 3 April 1882 werd gegeven. (1)

(1) Reeds in de vergadering der Kon. Akad. van Wetensch. van 10 Oct. 1881 (Afd. Letterkunde) had ik met een woord van P. togt naar Aalsum gesproken. (Zie *Versl. en Meded.* 2de Reeks XI, blz. 125 en in die van 13 Maart 1882 (ald. XI blz. 262—263) den inhoud van *le prima città della Frisia* medegedeeld.

In de *Gids* van Febr. 1882 (aank. van *Schliemann's Troje*) schreef de heer HOLWERDA reeds, blz. 232: „Hier op *Hissarlik* heeft men waarschijnlijk geheel het zelfde verschijnsel als in de Italiaansche *terremares*, de overblijfselen der oud-Italiaansche dorpen van paalwoningen *en op de Nederlandsche terpen*, meerdere nederzettingen van hetzelfde volk in verschillende tijdvakken zijner ontwikkeling boven elkander. PIGORINI meent dat de oude bewoners der Italiaansche paalwoningen zelf wel eens hunne woonplaatsen in brand gestoken hebben als zij behoefte gevoelden aan nieuwe.”

Als toevoegsel deelde ik toen nog den uitslag mede van een lokaal onderzoek door het bestuur op den 8en Maart 1882 gedaan in het terp genaamd *Feitsma* bij *Abbinga State* onder *Huizum* (*Leeuwarderadeel*) op den weg naar de *Froskepolle*.

In de *Leeuw. Courant* voornoemd lezen wij: »Dat onderzoek was zeer bevredigend geweest; men had palen op aanzienlijke diepte nog stekende in de terp gevonden. Ook eene *schalie* of plank en kleinere palen met punten, waarvan twee vertoond werden en eindelijk in het maaiveld een aantal palen in geregelde orde als die van eene woning geplaatst (4).» Vervolgens: »Het bestuur zal met onderzoekingen ter plaatse waar terpen worden afgegraven voortgaan en het noodigde allen die daarin belang stellen, uit daartoe mede te werken en de vruchten hunner bevindingen omtrent het vinden van palen enz. in terpen mede te deelen.»

Daartoe strekte ook een circulaire, reeds in April 1882 in grooten getale verspreid om de aandacht der afgravers van terpen onder anderen ook te vestigen »op de meestal regt opstaande *palen* die gewoonlijk op groote diepten, meer of minder goed bewaard zich vertoonen of die sporen van hun aanwezen in de koppen of holten of in de nog in den grond stekende punten er van hebben achtergelaten.

Deze circulaire had niet de welligt te groot verwachte gevolgen, ofschoon zij geenzins nutteloos was.

Reeds vóór het verspreiden er van (zie de voornoemde *Leeuw.*

(1) Een gezicht op die afgraving te vergelijken met dat bij *PLEYRE*, *Nederl. Oudheden* pl. 1 en eene grondteekening der rijen palen die zich in het *Z. O.* van het aldaar reeds geheel afgegraven terp met de koppen uit den grond te voorschijn komende vertoonden, gemaakt door den heer *A. MARTIN* bevindt bij het Friesch Genootschap.

Cour.), had KLAAS VLIAGER (8 Maart) mij omtrent het terp van Menaldum de volgende verklaring (in hoofdzaak) afgelegd.

Dat hij, sedert 1872, afgraver van het terp te Menaldum, (eigenares Mevrouw Wed. IJPEY-LOOXMA,) hoog omstreeks 12 voet, gevonden had palen, meestal tot stof vergaan, de punten in den benedengrond, midden in het terp waar de kruin is. In die kruin vond hij ook friesche moppen van een later woonhuis. Dit terp was uit verschillende lagen zamengesteld van geheel verschillende kleuren, zoo donker zelfs, dat anderen dan hij ze *klijn* noemen, doch K. V. zegt: »het is vergane mest, stinkende. (1) Het stroo was nog herkenbaar en lastig om aftegraven. Soms sypelde er nog de derrie uit maar dit kon ook wel mest zijn uit den lateren tijd toen er een steenen verblijf stond. De urnen of potten aldaar gevonden waren brozer naar mate zij dieper zaten. Ook zaten aldaar vele stukken van urnen gemakkelijk te doorgraven. Hoog in het terp vond men twee geraamten van gewoone lengte met niets bij zich. Het terp is allengs opgeworpen of verhoogd en nu 1882 na negen jaren arbeid half afgegraven. (2)

Uit Cornwerd schreef mij (16 April 1882) de landbouwer P. O. POSTMA dat hij, voor korte jaren kooper was geweest van een perceel terp te *Gooijum* onder Wons bij Zurich, en wel van het *middelste* der vijf perceelen, zijnde *het hoogste*, ter grootte van bijna 20 aren of liever hij kocht den bovengrond. Het gedeelte dat hij afgroef kon hij op het hoogste punt ongeveer ter diepte van 28 palmen

(1) Ook 22 Aug. 1881 was zulks het geval te Aalsum gelijk de heer DIJKSTRA, zwager van den heer WATZE BIERMA, kan getuigen. Het uit de groote diepte opgeworpene was mest die vergaan was.

(2) Alles wat gevonden werd is met opgave der diepte gezonden aan Mr. A. LOOXMA IJPEY te Rijperkerk.

doen en hij vond er een nog al dikke laag van dat zwarte goed, dat wel op veen geleek maar dat hij hield voor verrot zeewier of stroo, op het laatste geleek hetzelfde 't meest. Daar beneden vond hij palen in den grond. Het hout was niets waard, doch hij had er althans één paal (dat wist hij zeker) nog vast zien staan in den ondergrond, dat was zoowat zomerpeil enz.

Betrekkelijk dit terp schreef mij nog (20 Mei 1882) S. IJ. MIEDEMA te *Gooijum*, dat er eenige palen vrij vast in den grond zaten en hij had ook hooren zeggen van een stuk schip.

Zulke fragmenten van een schip of boot werden ook op 15 voet diepte in de doorgraving van het terp te Techum bij Goutum (eigenaar de heer BEARDA), bij een bezoek 22 Maart 1882 aangetroffen. (1) Vermits de afgraving aldaar niet op het maaiveld geschiedde kon men geene palen *au fond* vinden.

Te Achlum (terp *Groot Deersum*) werden ter diepte van 1.80 meter, ongeveer 0,60 m. boven zomerpeil, ter wijde van twee meter in het kruis of kruizeling, regtop in den grond staande palen gevonden, volgens schriftelijke mededeeling van den afgraver aan mr. U. H. HUBER, Secretaris van ons Genootschap.

Ook DOUWE OPPERDIJK te Idsega bij Heeg deed eene opgraving bij Nazareth te Idsega en vond al daar palen. (Schriftelijk berigt.)

Ook in het terp van de heeren A. ANDRINGA te Cornjum en TJEERD BOELSTRA te Stiens, gelegen tusschen Finkum en Hijum (*Abbinga*?) zijn (1883) palen gevonden. (Meded. van den heer P. LIECKLAMA à NIEHOLT te Leeuwarden.)

Dr. A. FOLMER te Eenrum schreef mij (14 Junij 1882)

(1) Overgebracht in het Museum.

»Sedert een paar maanden wordt in de gemeente *Winsum* (Groningen) te Schapholterzijl bij de uitmonding van het Zijldiep in het Reitdiep een groote terp genaamd *Lutjehuisen*, geheel afgegraven. Dit terp, sedert menschen geheugenis een koornveld, was echter vroeger bewoond en wordt onder anderen vermeld als *grangium* in de *Monumenta Groningana* van *Driessen* blz. 293 en 296.

»Nadat,» zegt Dr. FOLMER, »ik er reeds vroeger palen in had opgemerkt en mij was medegedeeld dat in het kanaal dat onlangs ten behoeve der schepen gegraven was, een soort van paalwerk was te voorschijn gekomen, verhaalden mij, heden, de werklieden, dat in de onderste lagen veelvuldig toegespitste palen regt overeind staande te voorschijn kwamen waarvan zij eenige fragmenten bewaard hadden.»

Later (16 Julij) gaf Dr. FOLMER nog nadere bijzonderheden aan mr. W. B. S. BOELES over die paaltjes op, 2,7 meter beneden de oppervlakte gevonden, allen puntig. Hij zond aan ons Museum toe een stuk dikke paal en eenige dunne paaltjes, die veelvuldig voorkwamen en daaronder een kromme, door hem zelve in het profiel der doorsnede uitgegraven. Stellig waren er veel meer andere palen geweest want men zag vele houtvezels regt overeind staande en ook andere horizontaal liggende. (1)

De heer P. B. Bos schreef mij uit Groningen (7 April 1882) dat in het genoemd Verslag (overgenomen in de *N. Groninger Courant* van 7 April) zijne aandacht was gevallen

(1) Onder het verbeteren der proeven ontving ik nog een geschrift van Dr. A. FOLMER (*Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, Jaargang 1883), getiteld: *De voormalige en hedendaagsche schedelvorm in Hunsingo* en aldaar leest men blz. 3: Op de dwarse doorsnede van het terp van *Lutjehuisen* ziet men in de onderste lagen geregeld nevens elkander puntige palen loodregt in den grond staan.

op het gezegde van PIGORINI, dat men in Friesland nog niet op het denkbeeld was gekomen om paalwerken te zoeken in de terpen. Hij deelde mede dat (wijlen) Dr. R. WESTERHOFF te Warffum, 8 of 9 jaren geleden, hem zijn vermoeden omtrent de overblijfselen van paalwoningen in sommige der door hem onderzochte terpen in Groningerland had medegedeeld. Hij haalde als bewijzen voor zijne meening aan de aanwezigheid van regtopstaande palen in vele terpen en van overblijfselen van verschillende voorwerpen als afval enz. die tusschen de palen in den bodem werden gevonden. Meer, zoo schreef de heer Bos mij, herinnerde hij zich niet, maar hij verwees nog naar een werk van Dr. R. WESTERHOFF, getiteld: *Twee hoofdstukken uit de Geschiedenis van ons dijkwezen*, Gron. 1865, blz. 40: alwaar men in de noot leest. »Ook kunnen hier nog genoemd worden als met onze terpen of wierden (*oude woonsteden* zie blz. 194) overeenkomende, de *Terramara en Mariëra heuvels*. Deze schijnen uit het afval te bestaan van een Keltisch volk enz. Opmerkelijk is het gewis dat onder de voorwerpen van menschelijke kunstvljijt, die deze *Terramara*-heuvelen opleveren, er vele worden gevonden welke ook in onze terpen of wierden worden aangetroffen. (1) Evenals de Friezen thans hunne terpaarde ter bemesting van het land verkoopen, zoo drijven ook de Italianen handel in de aarde hunner *Terramara*-heuvelen enz.”

Ook in het terp van Aalsum zijn sedert 1881 nog vele

(1) WESTERHOFF t. a. p. verwijst naar eene verhandeling van L. PIGORINI, toen (1863) Praktikant bij het kon. archeologisch Kabinet in Parma en van Prof. P. STROBEL in Parma getiteld: *Die Terramara Lager der Emilia* en in verduitscht uittreksel opgenomen in de *Mitth. der Antiq. Gesellschaft in Zurich* Bd. XIV (Hoofd. 6) Zurich 1863 § 1—12 in quarto. Aldaar vindt men op de platen I—III de *Terramara Alterthümer* afgebeeld.

kleine, soms aan elkander verbonden palen, maar geene groote gevonden. (Mondelinge opgave 1 Junij 1883 van den heer W. J. BIJMA.)

In een terp te Britsum, dat thans wordt afgegraven, vond men ook palen. (Opgave van mr. W. B. S. BOELES.)

Ten slotte, moeten wij nog eene dwaling wegnemen die ik bespeurd heb dat bij enkele belangstellende leden van het Friesch Genootschap bestaat en onkundigen zelfs tot spot verleidde. Zoo hoorde ik onlangs nog iemand zeggen toen er over paalwoningen gesproken werd. Ja, verbeeld u, er is een Italiaan die de Friezen op palen laat wonen! Trouwens ALEXANDRE DUMAS bij zijn bezoek ter bijwoning der installatie van Koning Willem II in 1848, vermeldt in het relaas van zijn verblijf in Holland, dat het Haagsche bosch op palen staat »bati sur pilotis" en alle Amsterdammers zijn paalbewoners. Maar hunne paalwoningen, soms trotsche paleizen, verschillen evenveel van de Zwitsersche en Oostindische betrekkelijk nette houten paalwoningen, als de laatste van de hutten der *terremaren* en terpen, uit stroo, biezen en leem zamengesteld. FIGORINI heeft ons de fondamenten, het *paalwerk* der ruwe hutten van de *terremaren* op uitstekende wijze, voor oogen gesteld op Tav. II—IV van zijne onlangs van hem ontvangene verhandeling, getiteld: »*Terramara dell' età del bronzo situata in Castione de' Marchesi (Territorio Parmigiano) Reale Accademia dei Lincei Anno CCLXXX.* Roma 1883. 57 pag. 4to.

Fig. 1 pl. II stelt ons de schuin op rijen, in den grond geplaatste palen voor. Fig. 2 de in vierkanten opgestapelde *contrafforte* geplaatst tegen den dijk, veel gelijkende op onvoltooide balkwoningen in de bosschen van Amerika.

Leeuwarden, 5 Junij 1883.

Mr. J. DIRKS.

C. 3640.9.

